

Латиш Юрій (м. Київ)

Кандидат історичних наук, доцент кафедри історії для гуманітарних факультетів Київського національного університету імені Тараса Шевченка
j_latysh@ukr.net
УДК: 94(47).084.9:178.1«1985/1988»

АНТИАЛКОГОЛЬНА КАМПАНІЯ МИХАЙЛА ГОРБАЧОВА: ПРИЧИНИ, ЗДОБУТКИ І ВТРАТИ

У статті аналізується алкогольна ситуація в СРСР, досліджується боротьба з пияцтвом та алкоголізмом у роки «перебудови», її позитивні та негативні риси, причини провалу.

Ключові слова: *«перебудова», алкогольна ситуація, антиалкогольна кампанія, алкоголь, пияцтво, алкоголізм, тверезість, вживання спиртного, самогон.*

Проблема зловживання алкоголем та боротьби із «зеленим змієм» стоїть перед людством з прадавніх часів. Пияцтво, алкоголізм та супутні хвороби становлять істотну загрозу для людства, адже ведуть до скорочення тривалості та якості життя, сприяють демографічним кризам, стимулюють ріст злочинності, зниження продуктивності праці, призводять до занепаду моралі.

Горбачовська антиалкогольна кампанія — одна з найбільш суперечливих акцій часів «перебудови», яка має доволі значну історіографію. Великий інтерес до проблеми традиційно виявляють західні вчені. Натомість, в історіографіях пострадянських держав вона висвітлюється, як правило, побіжно, в контексті інших подій доби «перебудови». Більшість вчених-суспільствознавців оцінює горбачовські заходи здебільшого негативно, наголошуючи, перш за все, на значних фінансових збитках, яких зазнав бюджет. Низка дослідників вважає, що провал антиалкогольної кампанії дискредитував весь курс на перебудову. Серед її позитивних рис відзначають зростання демографічних показників, рівня та безпеки життя¹.

¹ Детальніше про історіографію антиалкогольної кампанії див.: *Reitan T.* The operation failed, but the patient survived. Varying assessments of the Soviet Union's last anti-alcohol campaign // *Communist and Post-Communist Studies.* — 2001. — Vol. 34. — P. 241–260; *Латиш Ю.* Антиалкогольна кампанія часів Перебудови: історіографія питання // *Гілея.* — Вип. 50. — 2011. — С. 290–296; *Латиш Ю.* Дослідження радянської анти-

Метою статті є аналіз алкогольної ситуації в СРСР в першій половині 1980-х років та з'ясування причин, які штовхнули владу до радикальної боротьби з пияцтвом та алкоголізмом; дослідження розгортання анти-алкогольної боротьби на початковому етапі «перебудови», заходів влади з протидії алкоголізації суспільства, ставлення суспільства до цих ініціатив, наслідків протиборства із «зеленим змієм».

Алкогольна ситуація в СРСР після Другої світової війни характеризується наступними тенденціями:

- зростанням споживання алкогольних напоїв;
- зростанням асоціальної поведінки на ґрунті вживання спиртного;
- розширенням контингенту споживачів спиртного, поширенням пияцтва серед жінок;
- перетворенням пияцтва на масове явище;
- зниженням «вікового цензу» алкогольного споживання;
- зростанням захворюваності на хронічний алкоголізм, психічні та інші хвороби на ґрунті пияцтва;
- зростанням травматизму та нещасних випадків внаслідок зловживання спиртним;
- зростанням економічних втрат.

Головною причиною розквіту пияцтва та алкоголізму в індустріальному суспільстві є часті стреси, що супроводжують людське життя. А основними передумовами появи цього лиха в СРСР стали зростання доходів і підвищення життєвого рівня населення. Вживанням спиртних напоїв компенсувалась диспропорція між зростаючими резервами вільного часу (перехід на п'ятиденний робочий тиждень, скорочення обсягів громадських доручень) та можливостями його розумного використання (відсутність психологічного розвантаження, традицій та інфраструктури дозвілля і повноцінної рекреації). До того ж, п'яні посиденьки «на кухнях» часто компенсували нестачу свободи слова. В західній історіографії сформувалась думка про глибоку моральну кризу радянського суспільства, яка нагадувала Абдурахману Авторханову кризу Римської імперії, — здичавіння звичаїв, масові пиятики, оргії, наркоманія, проституція².

Влада намагалася всіляко приховувати алкогольну проблему. Поширювались декларативні заяви, що алкоголізм та пияцтво не властиві соціалізму та класовій природі пролетаріату³. Зловживання алкоголем трактувалось як пережитки минулого, недоліки окремих осіб, іноземний

алкогольної кампанії 1985–1988 рр. на Заході // Вісник КНУ імені Тараса Шевченка. Історія. — 2011. — Вип. 107. — С. 24–27.

² Авторханов А. От Андропова к Горбачеву // Октябрь. — 1990. — № 8. — С. 158.

³ Архиважное дело // Коммунист. — 1985. — № 12. — С. 44.

вплив. Прогнозований прогрес у галузі освіти і плановане зростання рівня доходів мали призвести до скорочення споживання і викорінення зловживання спиртним⁴.

Насправді алкоголь був однією з основних доходних статей радянського бюджету. З 1964 по 1984 роки доходи від продажу горілки та дешевих вин зросли в 4 рази⁵. В 1980–1984 роках бюджет щорічно отримував від продажу алкогольної продукції близько 70 млрд. крб.⁶ Академік Микола Петраков зазначає, що алкоголь приносив до 30% доходів радянського бюджету у вигляді податку з обігу⁷. На селі горілка давала понад половину обсягу торгівлі.

У 1983 році населення придбало алкогольних напоїв на суму не менше, ніж 50 млрд. крб. У той час як реалізація м'яса та м'ясопродуктів склала 22,5 млрд. крб., а хліба й хлібобулочних виробів — 8,8 млрд. крб.⁸ В Україні станом на 1986 рік питома вага алкогольних напоїв складала 11,9% загального обсягу роздрібного товарообігу і 25,6% обсягу продовольчих товарів. Натомість питома вага м'яса становила 7,6 і 16,4%; хліба і хлібобулочних виробів — 3,3 і 6,9% відповідно; одягу і білизни — 9,6%, взуття — 4,7%⁹. Соціологічне опитування емігрантських родин, проведене в Ізраїлі та США («Soviet Interview Project», 1983), засвідчило, що на придбання алкоголю в СРСР витрачається від 15 до 20% доходів населення¹⁰.

Значно зросло споживання алкоголю. Упродовж 1959–1979 років продаж спиртного на душу населення зріс в 2,3 рази і, за офіційними даними, в 1980 році досяг 8,7 л абсолютного (100-градусного) алкоголю на людину (у 1960 році — 3,9 л)¹¹. Поза увагою статистики залишалось споживання спиртних напоїв домашнього виробництва. За експертними оцінками, реальне споживання за той же час зросло з 9,8 до 14 л.

⁴ *Tremblay, V.G.* Soviet and Russian Statistics on Alcohol Consumption and Abuse // *Premature Death in the New Independent States* / J.L. Bobadilla, C.A. Costello and F. Mitchell, edit. — Washington, DC: National Academy Press, 1997. — P. 221.

⁵ *Лугачев Е.* Кто предал СССР? — М., 2009. — С. 252.

⁶ *Медведев Р.* Советский Союз. Последние годы жизни. Конец советской империи. — М., 2010. — С. 32.

⁷ *Сурин Л.* 1991: измена Родине. Кремль против СССР. — М., 2011. — С. 251.

⁸ *Медведев Р.* Указ. соч. — С. 24.

⁹ Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі — ЦДАВОВ України). — Ф. 2. — Оп. 15. — Спр. 470. — Арк. 17.

¹⁰ *Tarchy, D.* The success of a failure: Gorbachev's alcohol policy, 1985–1988 // *Europe-Asia Studies*. — 1993. — Vol. 4. — P. 7–25.

¹¹ *Левин Б.М., Левин М.Б.* Алкоголизм и общество // *Актуальные вопросы антиалкогольной пропаганды и пути повышения ее эффективности* (По материалам Всесоюзного семинара лекторов). — М., 1987. — С. 27.

Щоб приховати ці факти, на початку 1960-х років Центральне статистичне управління СРСР вилучило зі щорічників «Народне господарство в СРСР» статтю «Алкогольні та безалкогольні напої». Алкоголь було віднесено до графі «Інші продовольчі продукти» разом з перцем, лавровим листом, кавою тощо. Наприкінці 1970-х — на початку 1980-х років в роздрібному товарообігу ця стаття складала 1/3 виручки від продажу продовольчих товарів та 1/6 всього роздрібного товарообігу. На основі уривчастих статистичних даних та за допомогою статистичних методів американський професор Володимир Тремл встановив, що на початку 1970-х років Радянський Союз займав четверте місце (після Португалії, Франції та Італії) за споживанням алкоголю на душу населення, а за споживанням міцних напоїв лідував¹². За радянськими даними, в 1983 році на долю кожного мешканця Союзу припадало 4,1 л міцних напоїв (в Угорщині — 4,8, США — 2,9, Франції — 2, Австрії — 1,6, Італії — 1,2 л)¹³.

Однак, обсяг споживання спиртного не завжди об'єктивно відображає рівень пияцтва та алкоголізму. Причини катастрофічної ситуації крились не лише в державній політиці, але і в особливостях радянської моделі споживання алкоголю. Вона характеризувалась поєднанням споживання великих доз спиртного, притаманних Північній (Нордичній) культурі пиття, та регулярністю вживання, властивою для Південної (Середземноморської, винної) культури. Більшість радянських республік тяжіли до Північного типу культури пиття, де алкоголь не інтегрований у повсякденне життя, а пов'язаний зі святкуванням, причому сп'яніння часто розглядається як головна мета вживання спиртного. Його споживання не стало частиною культури харчування (як у Франції чи Італії). Шанувальники «зеленого змія» часто збирались в антисанітарних умовах (біля магазинів, у дворах, парках, скверах), споживали низькоякісні напої, сурогати, пили великими дозами і без закуски.

За підрахунками окремих радянських учених (Станіслава Струмліна, Юрія Ткачевського, Бориса Урланіса), прямі матеріальні збитки від пияцтва у вигляді втрат робочого часу та зниження продуктивності праці не окупувалися доходами від продажу спиртних напоїв¹⁴. Британський дослідник Стівен Вайт припускав, що 25% робочої сили в СРСР зловживало алкоголем; а в середньому регулярний споживач алкоголю через

¹² *Trembl, V.G.* Death from alcohol poisoning in the USSR // *Soviet Studies*. — 1982. — Vol. XXXIV. — P. 487.

¹³ *Левин Б.М., Левин М.Б.* Указ. соч. — С. 16.

¹⁴ Див.: *Струмлин С.Г., Сонин М.Я.* Алкогольные потери и борьба с ними // *Экономика и организация промышленного производства*. — 1974. — № 4. — С. 36–46.

пияцтво втрачав 93 робочі дні на рік¹⁵. За даними Михайла та Бориса Левіних, у середині 1980-х років через пияцтво СРСР щорічно втрачав від 60 до 80 млрд. крб.¹⁶

На початку 1980-х років 32% загальної кількості смертей на рік в СРСР прямо чи опосередковано були пов'язані з алкоголем. У окремих регіонах пияцтво та алкоголізм стали головною причиною смертності. Особливо катастрофічною була ситуація в районах Крайньої Півночі. Невпинно зростала захворюваність на алкоголізм та алкогольні психози. Кількість зареєстрованих алкоголіків в СРСР у 1986 році складала близько 4 млн., або 15 осіб на 1 тис., у витверезниках було обслуговано 9 млн., або кожного 33-го з 1 тис. осіб¹⁷. Зростання жіночого і підліткового пияцтва та алкоголізму призводило до підриву інституту сім'ї. За даними опитувань у 1984 році, стан алкогольного сп'яніння відчули серед старшокласників 27,8% хлопців і 19,2% дівчат; серед учнів ПТУ — 65,1 і 48,2%; серед учнів технікумів — 55,3 і 53,2% відповідно¹⁸.

Алкоголь перетворився на один з найважливіших чинників зростання злочинності. Рік від року росла кількість випадків хуліганства, згвалтувань, убивств, грабежів, розбійних нападів, завдання важких тілесних ушкоджень, ДТП, скоєних особами у стані алкогольного сп'яніння. В середині 1980-х років понад 50% злочинів було скоєно нетверезими особами.

На рубежі 1970-х — 1980-х років сформувалась відчутна залежність радянського суспільства від алкоголю. Це стосувалось усіх сфер життя: від бюджету країни, який все більше залежав від «п'яних» грошей, до повсякденного побуту, де алкоголь перетворився на тверду валюту. Без «пляшки» неможливо було вирішити будь-яке побутове питання. Навіть з'явилась приказка: «кесарю — кесарево, а слюсарю — слюсареве». Вміння багато випити вважалось доблестю («Чим більше вип'є комсомолець, тим менше вип'є хуліган»). Натомість пропаганда тверезості висміювалась («Якщо п'єш горілку й пиво — ти посібник Тель-Авіва»).

Необхідність боротьби з пияцтвом та алкоголізмом стала очевидною для радянського керівництва задовго до початку «перебудови». Спроби протидії цьому лихові робились в 1958 та 1972 роках. Розробка нової антиалкогольної програми розпочалась ще за життя Леоніда Брежнєва.

¹⁵ Див.: *White, S. Russia Goes Dry: Alcohol, State and Society.* — Cambridge: Cambridge University Press, 1996.

¹⁶ *Левин Б.М., Левин М.Б.* Указ. соч. — С. 23.

¹⁷ *Levin, B.M., Levin, M.B.* The anti-alcohol campaign in the USSR — a dubious success // *World Health Forum.* 1990. — Vol. 11. — P. 254.

¹⁸ *Левин Б.М., Левин М.Б.* Указ. соч. — С. 31–32.

Помітну роль в ініціюванні цих процесів зіграли академік Станіслав Струмлін та Андрій Громико. При Політбюро ЦК КПРС було створено комісію для розробки заходів проти алкоголізму та пияцтва. Її очолював Арвід Пельше, а після його смерті Михайло Соломенцев.

Незважаючи на те, що переважна частина населення байдуже або терпимо ставилась до пияцтва, поступово формувалось незадоволення пануванням «зеленого змія». В авангарді цього руху стояли дружини і родичі алкоголіків, які засипали листами партійні та державні органи, ЗМІ¹⁹. У 1970-х роках почали стихійно виникати клуби тверезості. В грудні 1981 року в м. Дзержинську Горьківської області було скликано першу загальносоюзну конференцію по боротьбі з пияцтвом. Відомий хірург, академік Федір Углов виступив з доповіддю «Екзогенні чинники раннього старіння та ранньої смерті», звинувативши державу в сплюванні народу. На войовничого поборника тверезості було організовано гоніння, його статті та книги заборонено. Але опального академіка підтримали молоді вчені Новосибірського академістечка. В 1984 році у Новосибірському університеті було створено Добровільне товариство тверезості²⁰. Зрештою, Юрій Андропов прийняв Федора Углова і доручив вивчити ситуацію²¹.

Перші кроки по боротьбі з пияцтвом були досить обережними. Це можна побачити на прикладі України. В 1978 році було заборонено торгівлю вином домашнього виробництва²². Влада прагнула наситити полиці магазинів пивобезалкогольними напоями, про що свідчить відповідна постанова Ради Міністрів УРСР від 17 березня 1982 року²³.

У 1983 році в Тувинській АРСР на багатьох сільських сходах було прийнято рішення про припинення торгівлі горілкою. За півтора роки до початку антиалкогольної кампанії розгорнулась боротьба із «зеленим змієм» в Ульяновській області. За ініціативою новообраного першого секретаря обкому Геннадія Колбіна було зачинено бенкетні зали при ресторанах, припинено різноманітні прийоми, ліквідовано так звані «гостьові будинки», розгорнулась боротьба з пияцтвом на транспорті та виробництві²⁴. На початку 1985 року, ще до обрання Михайла Горбачова генеральним секретарем ЦК КПРС, в Марківському районі Ворошилов-

¹⁹ Див.: Горбачев М.С. Жизнь и реформы: В 2-х кн. Кн. 1. — М., 1995. — С. 340.

²⁰ Большаков В. Начать с себя // Трезвость и культура. — 1987. — № 3. — С. 2.

²¹ Никишин А.В. Водка и Горбачев. — М., 2007. — С. 403.

²² ЦДАВОВ України. — Ф. 2. — Оп. 14. — Спр. 8455. — Арк. 7.

²³ Там само. — Арк. 6.

²⁴ Могилат А. Оздоровление // Трезвость и культура. — 1987. — № 6. — С. 8.

градської області було проведено експеримент з обмеження часу реалізації спиртних напоїв²⁵.

За спогадами Михайла Соломенцева, в добу Юрія Андропова планувалось припинення продажу дешевих кріплених вин («бормотухи») і скорочення продажу горілки на 20 млн. декалітрів щорічно. Скорочення виробництва й продажу коньяку, шампанського, сухих вин і пива не планувалося. За умов втілення цих заходів у життя передбачалось до 2000 року скоротити споживання алкоголю до 1,5 л на людину²⁶. Але, водночас за Юрія Андропова горілка подешевшала на 30 коп. На її етикетці був простий напис «Водка», який любителі випити одразу розшифрували: «Вот Он Добрый КАкой». За правління Костянтина Черненка проекти антиалкогольних заходів було розіслано членам і кандидатам в члени Політбюро, але загального схвалення вони не отримали. Тоді обережний генсек сказав: «Поспішати не будемо»²⁷.

З приходом до влади Михайла Горбачова заходи Юрія Андропова та Костянтина Черненка (зменшення споживання алкоголю шляхом санітарної освіти населення, заохочення помірному споживання, заміщення горілки вином та пивом, зростання нетерпимості до пияцтва на робочому місці, керування автомобілем у нетверезому стані) були відкинуті як нерішучі. Домінувало наївне уявлення, що прийняття державних рішень неминуче призведе до розв'язання проблеми. При цьому ніхто не згадав, що ще в 1965 році професор антропології Каліфорнійського університету в Берклі Девід Мендельбаум написав статтю «Алкоголь і культура», в якій пророче задекларував, що зміна алкогольних звичаїв може спричинити фундаментальні соціальні зміни²⁸.

7 травня 1985 року було прийнято постанову ЦК КПРС «Про заходи з подолання пияцтва та алкоголізму» і постанову Ради Міністрів СРСР «Про заходи з подолання пияцтва та алкоголізму, викорінення самогонуваріння», в яких йшлося про необхідність усім партійним, державним та адміністративним органам рішуче посилити боротьбу з пияцтвом, причому передбачалось значне скорочення виробництва алкогольних напоїв, кількості місць їх продажу та часу реалізації²⁹.

²⁵ ЦДАВОВ України. — Ф. 2. — Оп. 14. — Спр. 8456. — Арк. 148.

²⁶ Соломенцев М.С. Зачистка в Политбюро. Как Горбачев убирал «врагов перестройки». — М., 2011. — С. 184.

²⁷ Прибытков В. Черненко. — М., 2009. — С. 183–184.

²⁸ Mandelbaum, D. Alcohol and Culture // Current Anthropology. — 1965. — Vol. 6, № 3. — P. 288.

²⁹ Коммунистическая партия Советского Союза в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК (1989–1988). — 9-е изд., испр. и доп. — Т. 15: 1985–1988. — М., 1989. — С. 21–27.

16 травня 1985 року вийшов указ Президії Верховної Ради УРСР «Про посилення боротьби з пияцтвом та алкоголізмом, викорінення самогонваріння», який підкріплював вищезгадані заходи адміністративними і кримінальними покараннями³⁰. У постанові «Про хід виконання постанови ЦК КПРС “Про заходи з подолання пияцтва та алкоголізму”» від 8 вересня 1985 року ЦК закликав посилити антиалкогольну кампанію³¹. Аналогічні документи приймали державні і партійні органи союзних республік.

Колишній голова Ради Міністрів СРСР Микола Рижков у документальному фільмі «Сухий закон. Сутичка зі Змієм», який демонструвався 3 листопада 2009 року на телеканалі «Інтер», заявив, що існувало таємне рішення про повне викорінення споживання спиртного. Щоправда, Михайло Горбачов публічно заперечував пропозиції запровадження «сухого закону», як такого, що не виправдав себе у жодній країні³².

Горбачовські антиалкогольні заходи включали: скорочення виробництва алкоголю; обмеження торгівлі; зростання цін на алкогольну продукцію; впровадження системи суворих покарань за порушення антиалкогольного законодавства; заохочення здорового дозвілля і культурної діяльності; пропаганду тверезого способу життя і заборону позитивного зображення вживання алкоголю; покращення лікування від алкоголізму.

Антиалкогольна кампанія велась переважно адміністративними методами. Контроль за дотриманням антиалкогольного законодавства покладался на мережу комісій по боротьбі з пияцтвом при виконкомах рад, на підприємствах, в установах, організаціях, колгоспах і радгоспах, створених ще в 1972 році. На початку 1986 року в Україні діяло 39 тис. 770 таких комісій, у них нараховувалось 285 тис. 892 члени³³. На початку 1987 року в понад 70% трудових колективів СРСР працювали комісії по боротьбі з пияцтвом³⁴. Вони мали право штрафувати порушників на суму

³⁰ Трезвость — закон нашей жизни: Постановления ЦК КПСС, Совета Министров СССР, Указы Президиума Верховного Совета СССР, Президиума Верховного Совета РСФСР о мерах по преодолению пьянства и алкоголизма, искоренению самогонварения. Май — сентябрь 1985 г. — М., 1985. — С. 13–16.

³¹ Там же. — С. 25–31.

³² Горбачев М.С. Сибири — ускоренный шаг. Выступление на совещании партийно-хозяйственного актива Тюменской и Томской областей 6 сентября 1985 года // Горбачев М.С. Собрание сочинений. — Т. 2. Март 1984 — октябрь 1985. — М., 2008. — С. 490.

³³ ЦДАВОВ України. — Ф. 2. — Оп. 15. — Спр. 470. — Арк. 27.

³⁴ Крамаренко С.И. Опираясь на силу и опыт профсоюзов // Трезвость и культура. — 1987. — № 2. — С. 2.

до 50 крб., вносити пропозиції про позбавлення їх премій, «тринадцятої зарплати», путівок, переносити чергу на отримання житла тощо.

У вересні 1985 року було створено Всесоюзне добровільне товариство по боротьбі за тверезість (далі — ВДТБТ), яке являло собою псевдо громадську організацію, а, насправді, за влучним висловом публіциста Володимира Ніколаєва, мало б називатися Міністерством тверезості³⁵. Впродовж 1986 року ради ВДТБТ було створено в усіх союзних і 20 автономних республіках, 6 адміністративних краях, 133 областях, 10 округах, 905 містах і 3 тис. 855 районах. В лавах товариства перебувало 13 млн. осіб, об'єднаних в 400 тис. первинних організацій³⁶. Наклад журналу ВДТБТ «Тверезість і культура» сягав мільйона примірників³⁷. Добровільним це товариство було лише за назвою. Людей часто змушували вступати до його лав у примусовому порядку. Нерідко члени та керівники товариства самі не були прикладом тверезого способу життя.

Існували також Ради профілактики пияцтва і порушень дисципліни, які були покликані об'єднати зусилля наркологічних кабінетів, заводських (фабричних) комісій по боротьбі з пияцтвом та первинних організацій ВДТБТ. Задля впровадження антиалкогольних заходів залучались профспілки, комсомол, вся система освіти та охорони здоров'я, громадські організації, творчі спілки.

З 1 серпня 1986 року були підвищені на 20–25% роздрібні ціни на алкогольні напої. Одночасно знижено в середньому на 15–20% ціни на окремі види товарів: одяг, взуття, трикотаж для дітей і підлітків, вироби зі штучного хутра, килими і килимові вироби, кришталь, мотоцикли тощо³⁸.

У 1985 році в Україні на 45% було скорочено мережу магазинів і в 1,7 рази кількість підприємств громадського харчування, що реалізовували спиртні напої; на продаж соків, безалкогольних напоїв, морозива, кави, кондитерських виробів та інших продуктів харчування перефільовано близько 1 тис. 100 кафе і магазинів³⁹. Торгівлю виноградними виробами передбачалось зосередити в спеціалізованих магазинах та відокремлених відділах.

Було обмежено час торгівлі спиртним (як правило, з 14 до 19 години), припинено переробку плодово-ягідної сировини на вино та інші алко-

³⁵ Николаев В.Д. Русский дьявол. Водка в судьбе России.— М.; СПб., 2008. — С. 283.

³⁶ Черных Н. Становление: поиск и перспективы // Трезвость и культура. — 1987. — № 1. — С. 2.

³⁷ В Центральном Совете ВДОБТ // Трезвость и культура. — 1987. — № 5. — С. 14.

³⁸ Україна: Хроніка ХХ століття. Роки 1986–1990. — К., 2006. — С. 36–37.

³⁹ ЦДАВОВ України. — Ф. 2. — Оп. 15. — Спр. 470. — Арк. 11.

гольні напої, згорнуто виробництво дешевих виноградних кріплених вин, переглянуто плани розвитку садівництва і виноградарства з метою заміни технічних сортів винограду на столові⁴⁰. Якщо у 1984 р. в СРСР було вироблено 1418 млн. дал. алкогольних виробів, в 1985 році — 1257 млн. дал., то в 1986 році — 813 млн. дал., тобто за 2 роки виробництво скоротилось на 43%⁴¹.

З метою поліпшення організації дозвілля населення впродовж 1985–1987 років в Україні розширилась на 2,4 тис. місць мережа стадіонів, лижних баз, тирів, плавальних басейнів, спортивних залів, інших спортивних споруд. Було створено близько 4 тис. міських, районних, сільських і селищних культурно-спортивних комплексів, 22,5 тис. любительських об'єднань і клубів за інтересами, 1 тис. 100 пунктів прокату спортивного інвентарю, 280 «Центрів здоров'я», 300 молодіжних оборонно-спортивних таборів⁴².

Також було посилено контроль за лікуванням хворих на алкоголізм та алкогольні психози. Розпочалось впровадження методу стресопсихотерапії Олександра Довженка, популярності набув метод психологічної реабілітації алкоголіків Геннадія Шичка. Осіб, що «ухилились від добровільного лікування» (sic!), направляли на примусове. Однак, його ефективність залишалась низькою. В ЛТП та спецлікарнях хворих експлуатували як дешеву робочу силу, що не давало змоги провести їх повну реабілітацію та реінтеграцію в суспільство.

Кампанія досить швидко дала позитивні результати. Якщо в 1984 році, за даними Центрального статистичного управління СРСР, споживання алкоголю на душу населення становило 8,4 л абсолютного алкоголю, то в 1985-му воно знизилось до 7,2 л, а в 1986-му — до 4,4 л⁴³. Поза обліком офіційної статистики залишився алкоголь домашнього виробництва.

За перші два роки антиалкогольної кампанії помітно скоротилися втрати робочого часу через прогули та інші порушення трудової дисципліни, кількість злочинів на ґрунті пияцтва, автоаварій. У 1986 році загальна сума втрат робочого часу в СРСР через прогули, простої та неявки з дозволу адміністрації зменшилась у промисловості на 30%, в будівництві — на 29 порівняно з 1985 роком⁴⁴. За той же період на

⁴⁰ Там само. — Оп. 14. — Спр. 8457. — Арк. 139.

⁴¹ Гурьев В., Исаков Б. Все познается в сравнении // Трезвость и культура. — 1987. — № 3. — С. 4.

⁴² ЦДАВОВ України. — Ф. 2. — Оп. 15. — Спр. 1307. — Арк. 57.

⁴³ Гурьев В., Исаков Б. Указ. соч. — С. 5.

⁴⁴ Там же.

третину зменшилась кількість осіб, доставлених у виверезник, на 26% — кількість злочинів, скоєних на ґрунті пияцтва⁴⁵. Вулиці стали безпечнішими у вечірні години.

З антиалкогольною кампанією пов'язане різке підвищення середньої тривалості життя. Уже в 1986 році було зафіксовано стрімке скорочення смертності — до 9,7 на 1000 осіб проти 10,6 в 1985 році. Смертність від нещасних випадків, отруєнь і травм скоротилась особливо різко: на 22% порівняно з 1985 роком і на 32% порівняно з 1984⁴⁶. Крістіна Гасман та Грант Міллер встановили, що загальний коефіцієнт смертності під час антиалкогольної кампанії впав на 8%, що скоротило смертність на 446 тис. осіб. Вони довели, що скорочення рівня смертності відбувалось більш швидкими темпами у тих регіонах СРСР, де кампанія впроваджувалась активніше⁴⁷. На думку російського медика Олександра Немцова, з 1986 по 1991 роки в Росії смертність склала на 11,4% менше від очікуваної, тобто 1 млн. 220 тис. людей уникли смерті⁴⁸.

Вперше за 10 років середня тривалість життя зросла до 69 років. Її приріст забезпечувався, в основному, завдяки зниженню смертності від зовнішніх причин у віці 26–60 років, безпосередньо пов'язаній зі зменшенням алкоголізму, а також певною мірою і серцево-судинних хвороб завдяки меншому споживанню алкоголю⁴⁹. Водночас, відбувся сплеск народжуваності. В 1986 році кількість новонароджених в СРСР склала 5,5 млн. і виявилась настільки високою вперше за 46 років. Кількість населення збільшилась на 2,9 млн. осіб⁵⁰.

Однак, досить швидко проявилися й недоліки адміністративно-командної антиалкогольної кампанії. Влітку 1985 року вся країна була вкрита горілчаними чергами, розквітла спекуляція, потужний імпульс отримала тіньова економіка. Довелось запровадити талони на спиртне, алкогольні пайки на поховання і весілля. Після припинення продажу алкоголю в деяких селах населення масово виїздило за горілкою в

⁴⁵ Важное направление перестройки и обновления // Трезвость и культура. — 1987. — № 7. — С. 4.

⁴⁶ Гурьев В., Исаков Б. Указ. соч. — С. 5.

⁴⁷ Gathmann, C., Miller G. The Gorbachev Anti-Alcohol Campaign and Russia's Mortality Crisis. Preliminary and Incomplete. March 2010. — P. 25. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.econ.yale.edu/seminars/develop/tdw10/miller-100329.pdf>. — Доступ — 13.01.2011.

⁴⁸ Див.: Nemtsov, A.V. Alcohol-related human losses in Russia in the 1980sand 1990s // Addiction. — 2002. — Vol. 97. — P. 1413–1425.

⁴⁹ Месле Ф., Валлен Ж. за участю В. Школьников, С. Пирожкова та С. Адамця. Смертність та причини смерті в Україні у ХХ столітті. — К., 2008. — С. 226.

⁵⁰ Гурьев В., Исаков Б. Указ. соч. — С. 6.

райцентри та інші населені пункти. Особливо великі черги виникали в дні виплати зарплати, перед закриттям магазинів, особливо в п'ятницю (в деяких областях досягали 150 осіб). Вино-горілчаний магазин став катастрофою для мешканців навколишніх будинків, котрі часто виступали ініціаторами його закриття. Ось що писали в 1987 році в редакцію «Правди» мешканці Дніпродзержинська: «На нашій вулиці Лінійній на минулому тижні відкрили вино-горілчаний відділ в магазині. Що тепер тут коїться! Життя нам знову не стало. Від усіх заводів до спиртного 5 хвилин ходу. З 14 години ціла демонстрація йде по вулиці. Міліції у нас не буває. П'яниці й дармоїди вільно тут себе почувають — п'ють, де хочуть. А ми за хлібом не можемо проштовхатися»⁵¹.

Небаченого розмаху набуло самогоноваріння, внаслідок чого виник цукровий дефіцит. У 1986 році в СРСР було продано цукру на 785 тис. тон більше, ніж у попередньому⁵². За даними Держкомстату СРСР, в 1987 році на самогоноваріння в країні було витрачено 1,4 млн. тон цукру, що практично компенсувало скорочення продажу горілки та лікеро-горілчаних виробів.

Дефіцит та дорожняча алкоголю призвели до того, що населення почало вживати спиртовмісні речовини. Протягом 1986–1987 років в СРСР на 30% зріс продаж клею «БФ» (п'яниці ласкаво називали його «Борис Федорович»), на 17% — дихлофосу, на 14% — рідини для чищення скла⁵³. Доходило до того, що алкоголіки намащували на хліб зубну пасту, потім змивали і їли хліб разом із всмоктаним спиртом⁵⁴.

Швидкими темпами поширювалась наркоманія і токсикоманії. Зокрема, в Україні з 1982 по 1989 роки кількість наркоманів зросла у 4,2 рази⁵⁵. Особливо гострою проблема була в республіках Середньої Азії, де відбувалось зрощення наркомафії з партійними і правоохоронними органами.

Було підірвано виноробну промисловість, знищено тисячі гектарів виноградників. За даними Віталія Масола, за 1986–1989 роки в Україні було розкорчовано близько 60 тисяч гектарів виноградників. Через це щорічний врожай винограду скоротився майже на 200 тисяч тон, або на одну п'яту. Збитки склали 900 млн. крб.⁵⁶. Петро Вольвач оцінює втрати

⁵¹ ЦДАВОВ України. — Ф. 423. — Оп. 39. — Спр. 2427. — Арк. 67.

⁵² Державний архів Донецької області. — Ф. Р. 6764. — Оп. 1. — Спр. 40. — Арк. 5.

⁵³ Там само.

⁵⁴ В Политбюро ЦК КПСС... По записям А. Черняева, В. Медведева, Г. Шахназарова (1985–1991). — М., 2006. — С. 97.

⁵⁵ Масол В.А. Упущенный шанс: Небеспристрастные размышления экс-премьера Украины о том, что произошло в бывшем Советском Союзе. — К., 1993. — С. 25.

⁵⁶ Там же. — С. 26.

насаджень кримського винограду в часи антиалкогольної кампанії у 30–40%⁵⁷. Під сокиру пішли розплідники винограду в інституті «Магарач» — дітище відомого селекціонера Павла Голодриги. Лише резонансне самогубство вченого врятувало кримське виноградарство.

Кампанія супроводжувалась агресивною пропагандою тверезості. Прибичників «культурного», тобто помірнього, споживання алкоголю називали «найбільш отруйними його проповідниками»⁵⁸, посібниками п'яниць.

У 1986 році з показу було знято понад 50 художніх фільмів, у 100 телефільмах вирізано алкогольні сцени⁵⁹, з ефіру зникла навіть улюблена «новорічна» кінострічка «Іронія долі...». Натомість, у 1986 році було знято антиалкогольний художній фільм «Добре сидимо», демонструвався вестерн «Лимонадний Джо». Як наслідок, прізвиська «Лимонадний Джо» та «мінеральний секретар» міцно закріпились за Михайлом Горбачовим. Знаменитий письменник-фантаст Борис Стругацький згадував, що «в період антиалкогольної кампанії 80-х років нещадно викреслювали з тексту все спиртне, так що наші нещасні герої почали ковтати мінеральну воду, соки, а також каву в неприродній кількості — замість пива, вина і гарячого глінтвейну»⁶⁰.

Іntenсивно насаджувались безалкогольні свята та обряди. Тоді ж з'явилася приказка: «Від безалкогольного весілля один крок до непорочного зачаття». Основним методом впливу на алкоголіків стало їх публічне шельмування — обговорення на зборах трудових колективів. Однак адміністративно-правові та громадські методи впливу на алкоголіків ефективні лише на першій стадії розвитку алкоголізму, а на стадії фізичної залежності від алкоголю дають зворотній результат. Попри всі вживані заходи, спостерігалась стійка тенденція зростання пияцтва серед неповнолітніх.

Апогеєм абсурду стала ініційована Федором Угловим боротьба за заборону кефіру через вміст в ньому алкоголю. Войовничі поборники тверезості навіть пропонували заборонити жінкам-п'яницям народжувати та запровадити примусові аборти для них⁶¹.

⁵⁷ *Притула В.* 25 років з початку антиалкогольної кампанії в СРСР: кримське виноробство оговтується і досі. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.radiosvoboda.org/content/article/2037758.html>. — Доступ — 21.01.2011.

⁵⁸ Ленинский призыв // Трезвость и культура. — 1987. — № 4. — С. 2.

⁵⁹ Черных Н. Указ. соч. — С. 3.

⁶⁰ *Илюшина И.* Фантаст в своем отечестве [Интервью с Б. Стругацким] // Корреспондент. — 2008. — № 35 (324), 13 сент. — С. 78.

⁶¹ Ответственность за безответственность / Обзор почты подготовила Н. Кисляк // Трезвость и культура. — 1987. — № 5. — С. 45.

У ставленні населення до антиалкогольної кампанії проявлялось оруеллівське двомислення радянської людини. Публічно громадяни «гаряче вітали» нові ініціативи партії та уряду, а в неформальній обстановці лаяли і висміювали їх. Антиалкогольна кампанія породила потужний пласт фольклору: анекдотів, частівок, приказок. Не схвалюючи пияцтво в принципі, більшість населення не була готова до екстремістської ідеї цілковитої тверезості і опиралась їй. До п'яниць та алкоголік ставились як до жертв складних життєвих обставин, слабохарактерних людей, їм співчували, але не вбачали в них правопорушників.

Кампанія мала ще один неочікуваний наслідок — сприяла пробудженню громадянської свідомості, адже в довжелезних чергах за оковитою (а в них стояли не лише алкоголіки) велись розмови на різні теми, в тому числі й політичні, люди здобували досвід публічної критики влади. Про це 27 жовтня 1986 року на засіданні Політбюро ЦК КПРС стурбовано говорив голова КДБ СРСР Віктор Чебриков⁶². За словами заступника завідувача відділу організаційно-партійної роботи ЦК КПРС Геннадія Крючкова, люди стоять в горілчаних чергах, «проклинаючи ініціаторів кампанії, а разом і партію, і Радянську владу»⁶³.

Першого серйозного удару по антиалкогольній кампанії завдала аварія на ЧАЕС, коли було визнано користь червоного вина. У 1987 році пияцтво пішло в «підпілля» — в сферу побуту і соціального життя, ставши невразливим для суспільного контролю. Процес споживання спиртного перетворився на таємний упосліджений ритуал, часто в антисанітарних умовах. Частка горілки в загальному споживанні зросла до 50%, а враховуючи самогон досягла 70–80%⁶⁴. З'явилися перші публікації, автори яких, зокрема психолог Вадим Ольшанський, констатували, що заборонами проблема не розв'язується, а лише заганяється всередину⁶⁵.

Уже в 1987 році в постанові ЦК КПРС «Про хід виконання постанов ЦК КПРС з подолання пияцтва та алкоголізму і активізації цієї роботи» зазначалось, що спроби вирішити проблему викорінення пияцтва в основному заборонними, адміністративними методами не лише не дають результатів, а, навпаки, заганяють хворобу вглиб, породжують нові проблеми і, як підсумок — компрометують важливу і потрібну справу⁶⁶.

⁶² В Политбюро ЦК КПСС... — С. 100.

⁶³ Крючков Г.К. Трудные уроки. Размышления бывшего партийного работника. — К., 2004. — С. 127.

⁶⁴ Levin, B.M., Levin, M.B. Op. cit. — P. 254.

⁶⁵ Ольшанский В.Б. «Вершки» и «корешки» // Трезвость и культура. — 1987. — № 5. — С. 12.

⁶⁶ Важное направление перестройки и обновления... — С. 4.

У другому півріччі 1988 року влада почала згортати антиалкогольні заходи. Перш за все, було скасовано місячні і квартальні ліміти продажу алкоголю. Розпочалось збільшення торговельної мережі з торгівлі спиртними напоями. Остаточно ж кампанія зійшла нанівець восени 1988 року, коли країна опинилась у стані наростаючого хаосу, і проблеми пияцтва та алкоголізму мало турбували і стагнуючу владу, і пробуджене суспільство.

8 вересня 1988 року Михайло Горбачов на засіданні Політбюро ЦК КПРС визнав, що «в здійсненні правильної лінії ми перестарались, як завжди»⁶⁷. Під час відвідин Львова у 1989 році щодо антиалкогольної кампанії генсек заявив: «Це мене секретар ЦК Лігачов згвалтував. Я був проти. Краще б і не починав»⁶⁸. Напередодні 30-річчя «перебудови» він визнав, що потрібно було не проводити кампанію «наскоком», а вести планомірну довгострокову боротьбу з алкоголізмом⁶⁹.

Антиалкогольна кампанія завдала величезних бюджетних збитків. В пресі наводились дані від 67 до 200 млрд. крб. За підрахунками Володимира Согріна, за 3 роки бюджет недоотримав 37 млн. крб.⁷⁰ Натомість, Рудольф Піхоя наводить такі дані втрат держбюджету: 60 млрд. крб. у 1985 році, 38 млрд. — у 1986-му, 35 млрд. — у 1987-му і 40 млрд. — у 1988 році⁷¹. Підрахунки дослідників суттєво різняться, що не дає змоги встановити істину. Однак, беззаперечно, що разом з падінням цін на нафту втрата бюджетом «п'яних» грошей відправила радянську економіку в нокаут.

Таким чином, алкогольна ситуація в СРСР, безсумнівно, потребувала негайної боротьби із «зеленим змієм», проте, обрані методи виявились хибними. Вільям Похльобкін порівняв діяльність команди Михайла Горбачова з робітниками, які ламали машини, вбачаючи в них причину своїх злиднів⁷². На думку Вардана Багдасаряна, невдача антиалкогольної кампанії пояснюється тим, що пияцтво було лише наслідком системного надлому СРСР. В такій ситуації, коли попередні норми і цінності не

⁶⁷ В Политбюро ЦК КПСС ... — С. 403.

⁶⁸ Цит. за: *Погребняк Я.П.* Записки секретаря ЦК КП України (1971–1987 гг.). — К., 2006. — С. 222.

⁶⁹ *Ворсобин В.* Михаил Горбачев: Не надо было вводить трезвость, как топором по голове // Комсомольская правда. — 2015. — 15 мая. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.kp.ru/daily/26381/3259739/>. — Доступ — 15.05.2015.

⁷⁰ *Согрин В.* 1985–1995: реалии и утопии новой России // Отечественная история. — 1995. — № 2. — С. 6.

⁷¹ *Пихоя Р.Г.* Советский Союз: история власти. — Новосибирск, 2000. — С. 411.

⁷² *Похлебкин В.В.* История водки. — М., 2005. — С. 120.

відповідали існуючим стосункам, людина знаходила психологічну віддушину в алкоголі⁷³.

Горбачовська антиалкогольна кампанія продемонструвала некомпетентність і недалекоглядність нового радянського керівництва і стала однією з причин провалу «перебудови». Влада ігнорувала, що обмеження споживання алкоголю може бути успішним лише за підтримки більшості населення, висувала утопічні гасла боротьби за цілковиту тверезість.

При проведенні антиалкогольної кампанії домінували адміністративно-командні, рестриктивно-каральні й показово-декларативні методи, натомість громадська ініціатива не завжди зустрічала розуміння. Такими методами її можна було проводити лише в умовах авторитарного режиму, а з поширенням гласності це стало проблематично. До того ж, значно постраждала репутація Михайла Горбачова. Антиалкогольна кампанія висвітлила трагічну діалектику радянських та пострадянських реформ, коли необхідність змін не викликає сумнівів, але їх методи проведення заводять ситуацію в політичний цугцванг.

Latysh Iurii (Kyiv)

Ph. D. (history), Taras Shevchenko National University of Kiev,
Associated Professor of the Department the General History
of the Arts Faculties

M. Gorbachev's anti-alcohol campaign: causes, achievements and losses

The alcohol situation in the USSR, the struggle against drunkenness and alcoholism during the Perestroika, its positive and negative features, and reasons of failure of this action are the article deals with.

Keywords: *Perestroika, alcohol situation, anti-alcohol campaign, alcohol, drunkenness, alcoholism, sobriety, alcohol consumption, moonshine.*

⁷³ Веселие Руси. XX век. Градус новейшей российской истории: от «пьяного бюджета» до «сухого закона» / В.Б. Аксенов, В.Э. Багдасарян, В.Н. Горлов и др. — М., 2007. — С. 396.